

Słów kilka o ludwisarzach stargardzkich przełomu XV i XVI wieku

Gdy przed dwoma laty przystępowałem do studiów nad ludwisarstwem stargardzkim¹ byłem wręcz pewny, że odlewnictwo dzwonów istniało tutaj tylko w wieku XVI i I połowie XVII. Jednak *labor omnia vincit improbus* i ostatnie lata inwentaryzacji terenowych oraz kwerend bibliotecznych dały nam podstawy do badań nad ludwisarstwem stargardzkim przełomu wieków XV i XVI.

W protokole wizytacji kościoła Mariackiego w Stargardzie z dnia 21 czerwca 1539 roku, wspomina się o sumie pięćdziesięciu marek i jednym guldenie renty przeznaczonych na kościół, a przyznanej przez następujące osoby: „Martinus Mathei, ein grapengeter, borger Hans Horne und Marten Scholchin, grapengeters(...)”².

Grapengeter lub Grapengeiter w historycznym dolnoniemieckim oznacza odlewcę grapenów, czyli ludwisarza zajmującego się wykonywaniem brązowych, trójnożnych kociołków kuchennych, które w późnym średniowieczu rozpowszechniły się w basenie Morza Bałtyckiego stanowiąc charakterystyczne naczynie w obszarze oddziaływania kultury hanzeatyckiej.

Hans Horne i Marten Matties (Martinus Mathei) znani są również jako odlewcy dzwonów. Pierwszy z nich wykonał instrumenty dla kościołów w następujących miejscowościach: Sokolińcu, pow. choszczeński, Ostrzycy, pow. goleniowski, Wojtaszycach, pow. goleniowski (il. 1-2), Słodkówku, pow. stargardzki, Błotnie, pow. stargardzki, Głowicach, pow. goleniowski³. Wykonane zostały między 1479 a 1501 rokiem. Wartość średnicy dolnej od 0,56 do 0,93 m. Wszystkie inskrypcje umieszczone były w górnej części płaszcza tworząc fryz. Liternictwo charakteryzowało się wysokością minuskuły gotyckiej nie przekraczającej 2 - 2,5 cm. Jedynie w przypadku ostatniego znanego dzwonu, powstałego w 1501 r. dla kościoła w Głowicach, pow. goleniowski ich wysokość wynosiła 4,5 cm. Treść inskrypcji powtarza się w zasadniczej części na prawie wszystkich zabytkach: *help got (-d) unde maria*.

¹ M. Majewski, *Ludwisarstwo stargardzkie XVI - XVII wieku. Przyczynek do „Corpusu Campanorum Pomeranorum”*. [w:] Mała Ojczyzna - wczoraj i dziś. Materiały z sesji. Muzeum w Stargardzie Szczecińskim 1999, s. 51-87.

² H. Heyden, *Protokolle der pommerschen Kirchenvisitationen 1535 - 1539*, Köln Graz 1961, s. 196.

³ H. Lemcke, *Die Bau- und Kunstdenkmäler des Regierungsbezirks Stettin*, H. VIII: Der Kreis Satzlig, Stettin 1908: Sokoliniec, s. 7; Słodkówko, s. 93; Błotno, s. 20; Tenże, *Die Bau- und Kunstdenkmäler des Regierungsbezirks Stettin*, H. IX: Der Kreis Naugard, Stettin 1910: Ostrzyca, s. 23; Wojtaszyce, s. 149; Głowice, s. 63.

W jednym przypadku występuje również osoba patrona - św. Piotra. Na trzech dzwonach podano nazwisko ludwisarza. Jednak najbardziej charakterystycznym elementem jest przerywnik, którego forma przypomina mały raut umieszczony w prostokątnym obramieniu.

Drugi ludwisarz, Marten Matties (Martinus Mathei) znany jest tylko z jednego instrumentu ufundowanego dla kościoła w Jastrzębnikach, pow. świdwiński w 1508 r.⁴ Formuła inskrypcji podobna jest do treści na dzwonach Hansa Horne.

Trzeci *grapenger*, Marten Scholchin nie jest znany dotychczas z żadnego dzwonu.

Kolejnym ludwisarzem wymienionym w protokole wizytacji kościoła Mariackiego w Stargardzie z dnia 21 czerwca 1539 roku jest *Jacob Ingerman, ein grapenger*, który również przekazał pewne sumy na kościół Mariacki⁵.

Jacob Ingerman(n) był prawdopodobnie synem ludwisarza Jochima Ingerman(n)a, którego dzwony znane są na terenie powiatów: choszczeńskiego, gołeniowskiego, choszczeńskiego, stargardzkiego i drawskiego⁶. Wykonane zostały pomiędzy 1503 a 1542 rokiem. Wartość średnicy dolnej od 0,60 do 0,90 m. Liternictwo charakteryzowało się wysokością minuskuły gotyckiej nie przekraczającej 2,25 - 4,5 cm. Treść inskrypcji powtarza się w zasadniczej części na prawie wszystkich zabytkach: *help got(-d) unde maria*, podobnie jak u scharakteryzowanego wyżej ludwisarza - Hansa Horne. W czterech przypadkach występuje również osoba patrona - św. Mikołaja, św. Anny, św. Katarzyny, św. Andrzeja. Tylko na dwóch dzwonach nie podano nazwiska ludwisarza, jednak znalazł się tam jego gmerk w formie ramion swastyki (il. 3), znany również z innych instrumentów⁷. Płaszcz dodatkowo dekorowany był plaketami z przedstawieniami świętych, Krzysztofa, Anny, nieokreślonego Biskupa, Jana Ewangelisty i Marii⁸.

Znane z literatury wytwory Hansa Horne, Martena Matties (Martinus Mathei) oraz Jochima i Jacoba Ingerman(n) grupują się na obszarach położonych na północ (nie dalej niż Białogard), południe i wschód od Stargardu (il. 4). Mimo niewielu instrumentów znanych dzięki inwentarzowi H. Lemcke możemy stanowczo stwierdzić, że ludwisarze stargardzcy lali dzwony dla kościołów na terenie północnej Nowej Marchii oraz terenów przygranicznych księstwa pomorskiego. Późniejsze warsztaty, Josta van Westen oraz Jochimów i Jacoba Karstede zdają się potwierdzać powyższą

⁴ J. Kohte, *Verzeichniss der Kunstdenkmäler des Regierungsbezirks Köslin*, Bd. III: Die Kreise Schivelbein, Dramburg, Neustettin, Bublitz und Rummelsburg, Stettin 1934, s. XXIX, 1.

⁵ H. Heyden, op. cit., s. 198.

⁶ H. Lemcke, *Die Bau- und Kunstdenkmäler des Regierungsbezirks Stettin*, H. VII: Der Kreis Pyritz, Stettin 1906: Lipka, s. 85; Radaczewo, s. 158; Tenże, op. cit., H. IX: Der Kreis Naugard: Karsk, s. 85; Tarnówko, s. 92; Tenże, op. cit., H. X: Der Kreis Regenwalde, Stettin 1912: Strzmielce, s. 139; Cieszyno, s. 141; Zechlin, *Inskriften an Kirchengerräth aus Schivelbein und Umgegend*, „Baltische Studien“ (A. F.), 33. Jg., 1883: Nętno, s. 252; Rydzewo, s. 259; J. Kohte, op. cit.: Nętno, s. XXIX i 8; Rydzewo, s. XXIX i 11; F. Wolff, *Die Glocken der Provinz Brandenburg und ihre Giesser*, Berlin 1920: Stradzewo, s. 32, 101, 163.

⁷ Radaczewo, Strzmielce (bez imienia odlewcy), Stradzewo (bez imienia odlewcy), Wyszobór.

⁸ Cieszyno, Karsk, Wyszobór, Rydzewo.

tezę⁹. Brak wytworów ludwisarskich na obszarze położonym na zachód od Stargardu spowodowany był zapewne warsztatami czynnymi w Szczecinie i Stralsundzie.

Może w jednej ze stargardzkich ludwisarni powstał najstarszy zachowany dzwon kościoła św. Jana w Stargardzie (il. 5), odlany w 1464 roku¹⁰. Jego korona złożona jest z sześciu kabłąków zdobionych na przedniej powierzchni płytkim reliefem w postaci wici roślinnej. Przy styku z czapą wykonano stylizowane maskarony. W górnej części płaszcza dookoły fryz oddzielony zdwojonym pasem półwałków. Inskrypcja wyraźną minuskułą gotycką poprzerrywana została owalnymi w kształcie plakietami z wyobrażeniem św. Jerzego walczącego ze smokiem¹¹: *m cccc lxiiii rex gloriae Christe veni cum pace Sanctus Johannes Mariae*. W niższej partii płaszcza cztery gmerki (il. 6) nieznanymi z imienia ludwisarzy, ułożone w jednym poziomie. Średnica dolna wynosi 1,78 m.

Miejmy nadzieję, że kolejne inwentaryzacje terenowe oraz szczegółowa kwerenda archiwalna przyniesie kolejne informacje do historii ludwisarstwa stargardzkiego, które obok stralsundzkiego i szczecińskiego odegrało ważną rolę w tej kategorii wytwórczości rzemieślniczej na południowym pobrzeżu Bałtyku.

KATALOG WYTWORÓW¹²

HANS HORNE

Sokoliniec, pow. choszczeński

Kościół: 1889 r.; wieża 2 poł. XV w.

Dzwon: 1479 r.

Wymiary: średnica dolna 0,71 m

Opis: inskrypcja w minuskułe gotyckiej, o wys. 2,5 cm; literactwo o zaokrąglonym kształcie: *o rex • cris gloge • damne cris. pater • anno x damne • mcccclxxix iarx*.

Literatura: Lemcke, 1908, s. 7.

Ostrzyca, pow. goleniowski

Kościół: 1865 r.

Dzwon: 1480 r.

Wymiary: średnica dolna 0,56 m

Opis: inskrypcja minuskułą gotycką, o wys. 2 cm: *help • got • vnde maria • anno • millesimo • quadragintesimo • octoginta •*.

Literatura: Lemcke, 1910, s. 23.

⁹ Por. M. Majewski, op. cit., Mapa 2 i 3, s. 86-87.

¹⁰ M. in.: H. Berghaus, *Landbuch des Herzogthums Stettin, von Kamin und Hinterpommern; oder...*, IV. Bd, Anklam - Stargard an der Ihna 1868, s. 626; C. Schmidt, *Geschichte der Kirchen und milden Stiftungen der Stadt Stargard a. J.*, Th. 1, Stargard 1878, s. 4; K. Kalita - Skwirzyńska, *Stargard Szczeciński*, Ossolineum 1983, s. 173.

¹¹ Przedstawienie identyczne jak na zachowanym do dziś dzwonie wykonanym w 2 poł. XV w. dla kościoła w Mielnie, pow. stargardzki - por. H. Lemcke, op. cit., H. X: Der Kreis Regenwalde, s. 34.

¹² Literatura podana w katalogu w całości znajduje się w przypisach części pierwszej komunikatu.

Wojtaszyce, pow. goleniowski

Kościół: ok. 1600 r.; dzwonnica XVII/XVIII w.

Dzwon: 1481 r.

Wymiary: średnica dolna 0,93 m; wys. 0,87 m

Opis: inskrypcja minuskułą gotycką o wys. 2 cm, umieszczona w górnej części płaszcza oddzielona od góry i dołu dwoma półwałkami: • *help* • *god* • *vnde* • *maria* • *beatvs* • *petrvs* • *anno* • *dñi* • *mcd* • *lxxxì*.

Literatura: Lemcke, 1910, s. 149: podaje błędnie odczytaną datę: 1581.

Słodkówko, pow. stargardzki

Kościół: 1470 r.; dzwonnica XVIII/XIX w.

Dzwon: 1487 r.

Wymiary: średnica dolna 0,71 m

Opis: inskrypcja w gotyckiej minuskule, o wys. 2,5 cm; liternictwo o zaokrąglonym kształcie, nieuporządkowane: • *help got vn maria mcccclxxxvii* • *hans horne* •

Literatura: Lemcke, 1908, s. 93.

Błotno, pow. stargardzki

Kościół: 1684 r.

Dzwon: 1501 r.

Wymiary: średnica dolna 0,73 m

Opis: inskrypcja w gotyckiej minuskule, o wys. 2, 5 cm: *e help * got * vnde **
* maria * hans * horne + m • vc • i +.

Literatura: Lemcke, 1908, s. 20.

Głewice, pow. goleniowski

Kościół: 1789 r.; dzwonnica sprzed 1789 r.

Dzwon: bez daty

Wymiary: średnica dolna 0,52 m

Opis: inskrypcja minuskułą gotycką o wys. 4, 5 cm: *help godt vnde maria hans horne*.

Literatura: Lemcke, 1910, s. 63.

MARTEN MATTIES (MARTINUS MATHEI)

Jastrzębniki, pow. świdwiński

Kościół: 1903 r.

Dzwon: 1508 r.

Wymiary: średnica dolna 0,66 m

Opis: na płaszczu inskrypcja gotycką minuskułą: *Help Got un Maria un alle Godes Hilgen. / Anno MCVIII Marten Matties*.

Literatura: Kohte, 1934, s. XXIX, 1.

JOCHIM I JACOB INGERMAN (INGERMANN)

Radaczewo, pow. choszczeński

Kościół: 2 poł. XV w. (ruina)

Dzwon: 1503 r.

Wymiary: średnica dolna 0,90 m

Opis: inskrypcja gotycką minuskułą o wys. 4, 5 cm: *help • got • vnde • svnte • nicclvas • in • deme • iare • unses • heren • dome • scref • dusent • ccccc • iii • iogim • ingerman • xps • ihs • s •*.

Literatura: Lemcke, 1906, s. 158.

Tarnówko, pow. goleniowski

Kościół: zachowana ruina wieży I poł. XVI w.

Dzwon: 1515 r.

Wymiary: średnica dolna 0,60 m

Opis: inskrypcja w minuskule gotyckiej, o wys. 2,25 cm: *Anno domini mdxv help got vnde maria iogim ingerman. +.*

Literatura: Lemcke, 1910, s. 92.

Radaczewo, pow. choszczeński

Kościół: 2 poł. XV w. (ruina)

Dzwon: 1518 r.

Wymiary: 0,70 m

Opis: inskrypcja minuskułą gotycką, o wys. 2,5 cm: *help god unde maria • anno • mdxviii . svnte . nicolavs • iachim • ingerman : svnte anna • katarina (gmerk).*

Literatura: Lemcke, 1906, s. 158.

Strzmielo, pow. gryficki

Kościół: 1722 r.

Dzwon: 1520 r.

Wymiary: średnica dolna 0,82 m

Opis: inskrypcja w minuskule gotyckiej, o wys. 4,5 cm: *help • got • vnde • maria • vnde • svnte • anna • vnde • andreas • m • ccccc • xx •*. Poniżej gmerk wytwórcy.

Literatura: Lemcke, 1912, s. 139.

Cieszyno, pow. stargardzki

Kościół: XVIII w.

Dzwon: 1524 r.

Wymiary: średnica dolna 0,73 m

Opis: inskrypcja w minuskule gotyckiej, o wys. 2,5 cm: *help • god • vnde • maria + iochim • ingermann • anno • m • d • xxiii •*. Na płaszczu 12 cm wys. konturowo ujęte postacie Marii i św. Krzysztofa. Poniżej fryz z ornamentem sznurowym oraz liśćmi akantu i winnej latorośli.

Literatura: Lemcke, 1912, s. 141.

Stradzewo, pow. choszczeński

Kościół: XIX w.

Dzwon: 1525 r.

Wymiary: średnica dolna 0,90 m

Opis: F. Wolff na podstawie gmerka przypisuje odlanie dzwону Ingermannowi.

Literatura: Wolff, 1920, s. 32, 101, 163.

Lipka, pow. stargardzki

Kościół: 1 poł. XVI w.; wieża 2 poł. XIX w. (ruina)

Dzwon: 1529 r.

Wymiary: brak danych

Opis: Lemcke wspomina o przetopieniu, jednak z zachowaniem dawnej inskrypcji:

help got vnde maria. anno. dni. m. dxxix iacob ingermann +.

Literatura: Lemcke, 1906, s. 85.

Karsk, pow. goleniowski

Kościół: poł. XIX w.

Dzwon: 1532 r.

Wymiary: średnica dolna 0,64 m

Opis: inskrypcja w minuskule gotyckiej, o wys. 2,5 cm: *help god vnde maria iacob ingerman anno m d xxxii +*. Poniżej fryz o ornamentyce roślinnej.

Na płaszczu plakieta o wys. 9 cm wyobrażająca stojącą postać św. Anny. Po drugiej stronie druga postać, jednak nieczytelna (Maria?).

Literatura: Lemcke, 1910, s. 85.

Wyszobór, pow. gryficki

Kościół: poł. XVI w.; dzwonnica XVII w.

Dzwon: 1533 r.

Wymiary: średnica dolna 0,73 m

Opis: inskrypcja w minuskule gotyckiej, o wys. 2,5 cm: *help • god • vnde • maria • anno • m • d • xxxiii +* (gmerk) *iachim • ingerman*. Na płaszczu konturowo

przedstawione postacie Marii i św. Biskupa o wys. 12 i 13 cm.

Literatura: Lemcke, 1910, s. 144-145.

Nętno, pow. drawski

Kościół: 1744 r.

Dzwon: 1541 r.

Wymiary: średnica dolna 0,62; wys. 0,50 m

Opis: Wg Zechlina na płaszczu znajdowały się przedstawienia ornamentalne i świętych. Jako przerywników użyto wyobrażeń Ukrzyżowanego Chrystusa.

Inskrypcja w minuskule gotyckiej: *help got unde Maria + iakop + ingermann + anno + dm + m + ccccc + in + den + xxxii*. Wg J. Kohte dzwon odlał Jacob

Ingermann. Inskrypcja była podobna w treści i sposobie ujęcia jak na dzwonie z 1542 r., tego samego wytwórcy, w Rydzewie, pow. drawski. W 1917 r. instrument został przetopiony.

Literatura: Zechlin, 1883, s. 252; Kohte, 1934, s. XXIX, 8.

Rydzewo, pow. drawski

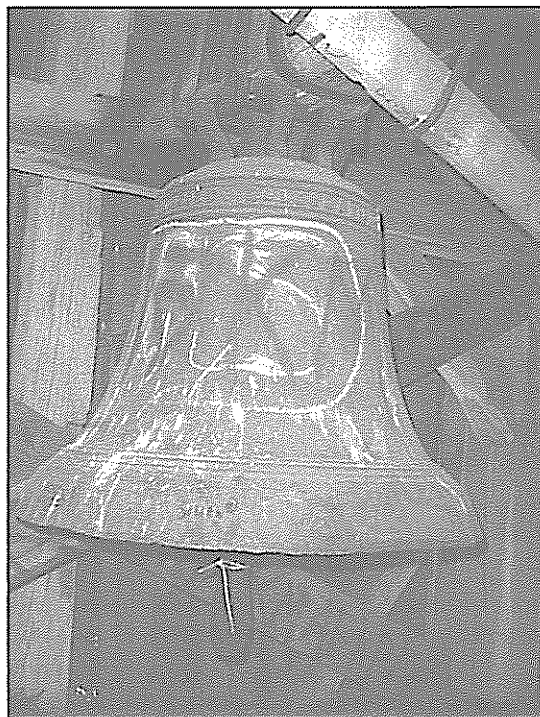
Kościół: XV/XVI w.

Dzwon: 1542 r.

Wymiary: średnica dolna 0,69 m

Opis: Inskrypcja w minuskule gotyckiej wg Zechlina: *help + got. unde + maria + iakop + ingerman + anno + dm + mc cccc + xxxii +*. Wg lekcji Kohtego: *Help Got unde Maria. / Jackop Ingermann anno domini MCCCCCXXXII*. Fryz od góry i od dołu. Plakiety z przedstawieniem postaci św. Anny Samotrzeć i Jana Ewangelisty.

Literatura: Zechlin, 1883, s. 259; Kohte, 1934, s. XXIX, 11.

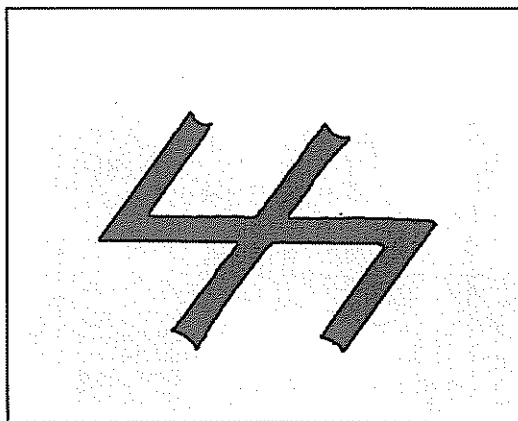

Il. 1. Wojtaszyce, pow. goleniowski. Dzwon odlany przez Hansa Horne, 1481
(fot. Muzeum - M. Majewski)

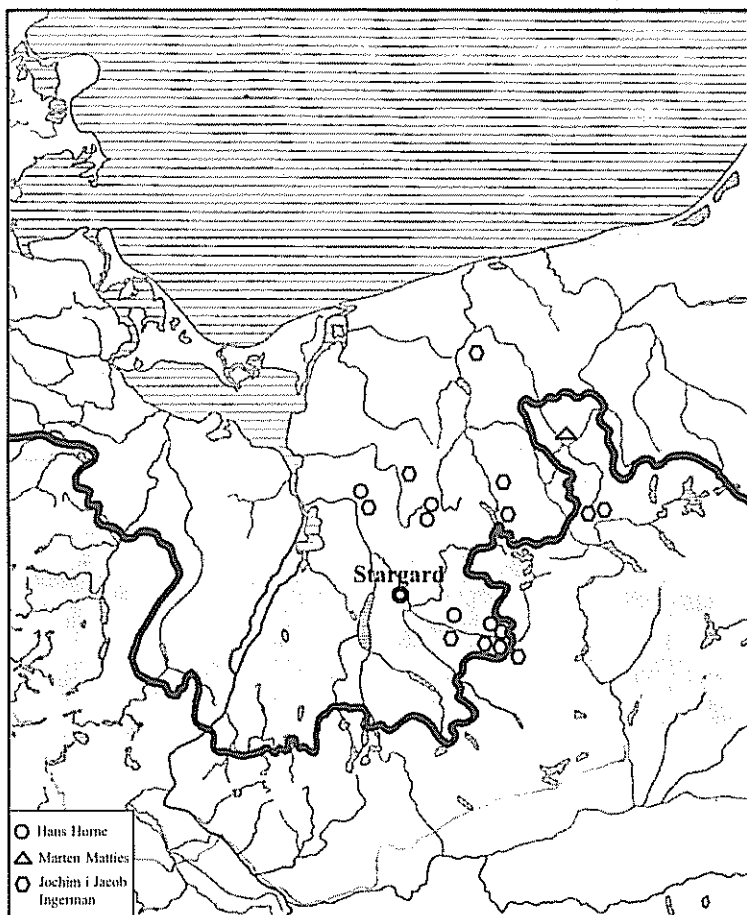

Il. 2. Wojtaszyce, pow. goleniowski. Fragment inskrypcji dzwonu odlanego przez Hansa Horne, 1481 (fot. Muzeum - M. Majewski)

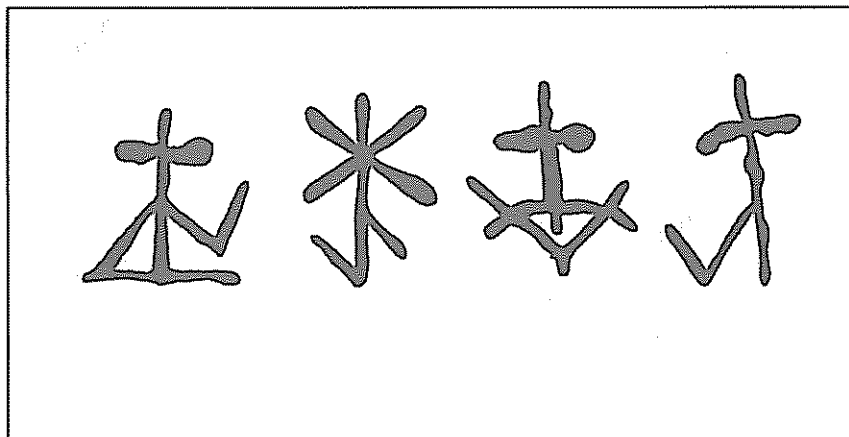
Il. 3. Gmerk Jochima Ingerman(n)a
(rys. M. Majewski wg H. Lemcke i H. Wolffä)

Il. 4. Obszar występowania dzwonów odlanych przez ludwisarzy
stargardzkich przełomu XV i XVI w. (zestawił: J. Tatoń)

Il. 5. Stargard, kościół św. Jana. Dzwon z 1464 r.
(fot. Muzeum - M. Majewski)

Il. 6. Stargard, kościół św. Jana. Gmerki ludwisarzy na płaszczu dzwonu z 1464 r.
(rys. M. Majewski)